

УДК 1(091)(447)

В. В. Співак
кандидат філософських наук,
докторант Національної музичної
академії України імені П. І. Чайковського

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТВОРЧОСТІ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

Філософська культура XVII ст. продовжує привертати увагу дослідників, що пояснюється, як наявністю широкого кола проблемних територій на інтелектуальній мапі Європи, так й важливістю цього періоду для розвитку західної філософії. Адже, окрім яскравого мистецького колориту та гучних суспільно-політичних подій, епоха бароко виділялася досить значними інтелектуальними процесами. На загальноєвропейському рівні XVII ст. стало «часом великих систем» [8, с. 4], що відзначався творчістю Френсіса Бекона, Рене Декарта, Готфріда Лейбніца, Джона Локка, Бенедикта Спінози та інших «титанів» Нового часу. Однак цей «філософський олімп» раннього модерну, який має ряд спільних характеристик (категоріальний апарат, увага до епістемологічної проблематики тощо) не був суто монолітним. У межах загальноєвропейського філософського простору спостерігалися масштабні зрушення й на національному рівні, що втілювалися у відповідних напрямках. Так, наприклад, ми можемо говорити про такі «хрестоматійні» явища, як британський емпіризм, континентальний раціоналізм Франції, Нідерландів й Німеччини та «другу схоластику» Іспанії, Португалії й Італії, що не здавала в цю епоху своїх позицій [18]. При цьому кардинальні відмінності регіональних філософських явищ не роблять їх менш «цінними» щодо одне до одного, адже всі вони перепліталися в єдину інтелектуальну мозаїку «Великого століття».

Не є виключенням у цьому сенсі й українська філософська традиція, що в XVII ст. зазнала трансформації під впливом культурних процесів, запущених «могилянськими реформами». В епоху бароко в українській філософській культурі не тільки розвивалася спадщина вітчизняного «любомудрія», але й закладалися основи академічного викладання філософії та «професійного» філософствування. Створюване в цей час українськими мислителями, неповторне обличчя вітчизняної філософської думки є частиною загальноєвропейського культурного простору та філософського процесу [10, с. 8].

Очевидно, що для того аби детальніше розібратися в особливостях вітчизняної філософської культури епохи бароко, треба звернутись до вивчення джерельної бази спадщини її носіїв. Адже без розуміння джерельної бази текстів окремих мислителів важко скласти цілісне уявлення про духовну культуру епохи. Ярослава Стратій слушно зазначає: «Мислителі формували культуру епохи, а епоха формувала їх самих» [13, с. 139].

XVII ст. відрізнялося діяльністю плеяди видатних церковних мислителів. Це, зокрема, Петро Могила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Йоаникія Галятівський. Досить значне місце в цьому ряді займає фігура лаврського проповідника Антонія Радивиловського, спадщина якого опинилася у фокусі цього дослідження.

Джерельна база текстів церковних мислителів епохи бароко вже давно стала об'єктом дослідників. Зокрема, на джерела творчості Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Йоаникія Галятівського, звертали увагу: Марек Мельник [20], Лариса Довга [3; 4], Микола Сумцов [14; 15], Олена Магущек [7], Володимир Шевченко [17], Костянтин Біда [1], Інна Чепіга [16], Наталя Яковенко [19]. На джерела творчості Антонія Радивиловського звертали увагу Михайло Марковський [6] та Володимир Кречетень [5]. Однак джерельна база текстів Антонія Радивиловського розглянута фрагментарно та потребує комплексного дослідження.

Метою цього дослідження реконструкція джерельної бази творчості Антонія Радивиловського. Така реконструк-

ція здійснюється шляхом виявлення посилань та запозичень з інших джерел у текстах проповідника.

Джерельною базою нашого дослідження стали рукописні та друковані проповіді Антонія Радивиловського зі збірок «Вінець Христов...» та «Огородок Марії Богородиці...».

Спадщина проповідника займає вагомe місце в переліку визначних досягнень вітчизняної духовної культури епохи бароко. Творчий доробок Антонія Радивиловського нараховує понад 400 проповідей, що створювалися проповідником протягом 50–80-х рр. XVII ст. [5, с. 18–19]. До нас дійшло дві рукописні та дві друковані збірки проповідей Антонія Радивиловського під назвами «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христов».

Найстарша них – рукописний «Огородок Марії Богородиці», що складається з двох томів. Загальна кількість проповідей в обох рукописних томах становить 287 «Слів». У першому томі вміщено 128 проповідей, приурочених до церковних свят.

Другий том містить 159 «Слів» на дні пам'яті святих та церковні свята. Також у цьому томі розміщено проповіді на посвяту Інокентія Гізеля в Архімандрити Києво-Печерської Лаври, погребові проповіді та «Слова» на роковини смерті Петра Могили.

Друкований «Огородок...» виданий у 1676 р. містить 129 проповідей на свята, дні пам'яті святих та тематичні проповіді: про молитви і піст під час військової загрози, «скорботу», про сповідь, про пекло (два «Слова») та про шлюб.

Рукописний «Вінець Христов», що створювався у 1671–1682 рр. (за часів лаврського намісництва проповідника), містить 126 недільних проповідей та «Слова» на свята й дні пам'яті святих. Також у цей обсяг входять «Слова часу війни» та «Общє» проповіді на дні будь-якого апостола, мученика, вчителя церкви та преподобних «мужів та жен».

Виданий у рік смерті проповідника (1688 р.) друкований «Вінець Христов» складений зі 115 недільних проповідей та проповідей на різні свята.

Отже, загальний обсяг друкованої спадщини проповідника становить 244 проповіді, а ще 169 «слів» залишилися невіданими.

У творчості проповідника відбилися головні тенденції розвитку тогочасної української та загальноєвропейської культури, тож його тексти є цінним джерелом для вивчення духовної культури українського бароко.

Творчий шлях Антонія Радивиловського пов'язаний із могилянським оновленням української православної Церкви, в межах якого було створено Києво-Могилянську Академію, що стала Alma Mater проповідника.

Київська колегія (більш відома як Києво-Могилянська Академія) забезпечувала українську церкву та суспільство якісними кадрами, вихованими за зразками європейської освіти (в її єзуїтському варіанті) [9]. Її випускники, що обирали духовну кар'єру, ставали представниками «нового духівництва», відмінною рисою якого є володіння широким спектром знань, корисних для душпастирської діяльності. Носієм цієї вченості був і проповідник Антоній Радивиловський, який отримав у колегії основи філософської освіти та базові знання з теології, що була тісно пов'язана з нею в ту епоху. Загальновідомо, що джерелом філософської думки Києво-Могилянської Академії виступала католицька, так звана «друга» схоластика. Однак барокова культура спиралась не лише на здобутки контрреформації [2, с. 346]. Тож в основі філософської думки київських професорів лежала також патристична традиція, гуманістичні і певною мірою реформаційні ідеї.

Схоластичний вишкіл дав Радивилівському необхідні інтелектуальні навички щодо роботи з літературою, оволодіння потрібними знаннями та використання їх під час написання проповідей. Також проповідник, окрім «руської» (староукраїнської), знав церковнослов'янську, польську та латинську мови, що, ймовірно, доповнювались базовими знаннями грецької. Це дало йому змогу використовувати в своїй творчості спадщину античної філософії, східної та західної патристики, авторів західного середньовіччя, творчу спадщину ренесансних гуманістів, а також масив сучасної йому польської та вітчизняної літератури.

Численні посилання на маргіналіях рукописів та друкованих праць Антонія Радивилівського, а також виявлені фрагменти запозичень з інших авторів, за відсутності прямого посилання, засвідчують знайомство проповідника з широким спектром літературних джерел, серед яких є й ряд позицій філософської продукції.

Так, проповідник посилається на античних філософів: Платона, Аристотеля, Цицерона та Сенеку. При цьому пряме знайомство зі спадщиною Аристотеля підтверджується посиланнями на широке коло його текстів (детальний огляд впливу Стагірита на доробок Радивилівського буде викладений пізніше). Що ж до його вчителя – Платона, то з його текстами проповідник знайомий значно менше. Прямі посилання на Платонівські тексти відсутні, однак можна віднайти запозичення з окремих його діалогів. Із працями стоїчних філософів Антоній Радивилівський ознайомився як безпосередньо, так і через призму коментарів Юста Ліпсія. Досить багато філософських міркувань та образів Радивилівським запозичені з Діогена Лаєрського. Також Антоній Радивилівський посилається на нефілософські пам'ятки античної літератури, зокрема на тексти Гомера, Еврипіда, Геродота, Ксенофонта, Горація, Овідія, Плутарха, Плінія Молодшого, Тацита, Ювенала та Апулея. Відомими проповіднику були юдейські автори I ст. – Філон Александрійський та Йосиф Флавій.

Грунтовними є знання Радивилівського, що стосуються святоотцівських текстів східної та західної традицій, церковної агіографії та історії. Так, проповідник посилається на ранніх Отців Церкви: Юстина Філософа, Діонісія Ареопажита, Іринея Ліонського, Тертуліна, Іполіта Римського, Олександра Ієрусалимського, Орігена та його критика Мефодія Мученика (Патарського). Також Радивилівський був знайомий із творчістю «батька церковної історії» Євсевія Кесарійського (Памфіла), ексегета Єфрема Сиріна, Афанасія Александрійського, Кирила Ієрусалимського, Макарія Великого, «християнського Цицерона» Лактанція, блаженного Ієроніма Стридонського.

Природним є широке знайомство проповідника з доробком представників каппадокійського гуртка: Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського. Із Західних отців церкви особливо часто Радивилівський цитує блаженного Августина, який і вважається однією з ключових персоналій середньовічної філософії.

Посилається Антоній Радивилівський на Епіфанія Кіпрського, Ієсіхія Ієрусалимського, Кирила Александрійського, Ніла Синайського, Іоана Златоуста (часто позначається як Христом), Ієсидора Пелусіотського, Василя Селевського, Євсевія Александрійського, Касяна Римлянина, Феодорита Кіпрського.

Радивилівському були знайомі церковні історики Саламан Ермій Созомен («Церковна історія» в 9 книгах), Сократ Схоластик («Церковна історія» в 7 книгах) та Проспер Аквітанський («*Epitoma chronicon*»).

Серед авторів V ст. цитованих проповідником є: Геннадій I (Константинопольський патріарх), Євхерій Ліонський (автор трактату «Похвала пустині», що славить чернецтво), Петро Ровенський (Хризолог) та Сальвіан Марсельський (трактат «Про управління Боже або Провидіння»).

Антоній Радивилівський посилається на твір християнського філософа Боеція «Про вітху філософією». Серед авторів VI – VII ст. проповідник згадує відомого агіографа Іоана Мосха, Елігія Нуайонського, Фультенція Єсіхського,

Андрія Кесарійського, Григорія Турського, Максима Сповідника, Ідельфонса Толедського, а також істориків Євгарія Схоластика та Прокопія Кесарійського (автора праці «Про вандалську війну»).

Радивилівський був знайомий із творіннями авторів VII ст.: Анастасія Синаїта, Іоана Дамаскіна. Інформацію історичного характеру Антоній Радивилівський отримує з праць Беди Досточтимого («Церковна історія англів»), натхненника «Каролінгського відродження» Алкуїна, візантійського історика Нікіфора та «Історії лангобардів» Геремберга, послуговується проповідник і життями святих, збірними Павлом Дияконом та Симеона Метафрастом.

Проповідник згадує компілятивний твір VIII – IX ст. «*De Historia Certaminis Apostolici libri X Julio Africano interprete*» про життя та діяльність Апостолів, що приписується вигаданому автору Авдію Вавілонському. З візантійських авторів XI ст. Антоній Радивилівський посилається на тексти біблійного екзегета Феоділакта Болгарського [12, с. 83–85].

Зі східних середньовічних авторів Радивилівський був знайомий із творчістю Авіценни, праці якого були придбані для бібліотеки колегії ще Петром Могилою [11, с. 49–50].

Антоній Радивилівський був широко обізнаний із доробком західних схоластичних авторів. Серед них йому були відомі: Ансельм Кентерберійський, Беригос Трирський, Руперт Дойцський, Гуго де Сент Вікторський, Бернард Клервоський, Амедей Лавзанський, Бонавентура, Альберт Великий [6], Тома Аквінський, Роберт Голькот, Жан Герсон, Іоан Герольт, Тома Кемпійський, проповідник Іоан Верденський, а також представники другої схоластики: Хуан Азор, Франсиско Толедо, Луїс де Моліна, Петро Канизій, Франсиско Овієдо, Роберто Белларміно, Франсиско Суарес, Корнелій Аляпіде. Із польських представників пізньої схоластики проповідник був знайомий із творчістю Яна Моравського, Лукаша Залуського, Симона Маковського, Войцеха Тильковського.

Також Антоній Радивилівський послуговувався доробком відомих католицьких проповідників XV ст.: Іоана Меффрета та Йоганна Герольда [5, с. 22]. Серед польських проповідників на нього справили вплив Петро Скарга, Яцек Міаковський, Шимон Старовольський та ін.

Для створення своїх моралістичних прикладів Антоній Радивилівський широко використовує «*Gesta Romanorum*» («*Historiae moralisatae*») Петра Берхоріуса, а також «*Аннали*» церковного історика Чезаре Баронія, праці Теодора Цвінгера, Жана Майора, «Історію Символів» Миколи Каузіна.

Серед ренесансних гуманістів Антоній Радивилівський був знайомий із текстами Еразма Роттердамського, Лоренцо Вали, Гуго Гроція, Лодовіко Гвіччардіні («Забавні години»), Іоахіма Камерарія, Рудольфа Агріколи та Беняша Будного («Апофагеми»). Також проповіднику були відомі праці польських гуманістів: Якуба Горського, Адама Бурського, Яна Остророга, Анжея Фрича Моджевського, Григорія Кнапського, а також вченого астронома Миколи Коперника [12, с. 85].

Не оминув проповідник і творчістю представників Реформації, щоправда, як і належить православному ієрарху, поставився до них досить критично. Так, проповідник був знайомий із вченням ключових представників реформаційного руху: Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та Пилипа Меланхтона, однак безпосередньо посилається лише на тексти останнього. Також проповіднику були доступні праці польських протестантів: Іоахіма Штегмана, Фауста Социна, Яна Вольцогена, Миколая Рея. Щоправда, в детальній розбір протестантського вчення проповідник не вдається, обмежуючись короткими згадками та критичними зауваженнями.

Послуговувався Радивилівський й історичними працями польських авторів: Мартіна Бельського («*Kronika wszystkiego wiata*»), Матвія Стрийковського («*Kronika Polska, Litewska, mudzka i wszystkiej Rusi*»), Мартіна Кромера («*De origine et rebus gestis Polonorum*») та Яна Длугоша («*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*»).

Беззаперечно, Антоній Радивилівський був знайомий із доробком своїх вітчизняних «колег по цеху»: Петра Могилі, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Йоанікія Галатовського, Афанасія Кальнофойського тощо. Їх праці були доступні проповіднику, а до випуску ряду з них він «доклав руку», опікуючись справами книгодрукування як лаврський намісник. Тож, вплив тогочасного українського письменства на доробок Радивилівського не викликає сумніву.

З вищезазначеного зрозуміло, що Антоній Радивилівський був активним читачем філософської та богословської продукції, що була йому доступна в київських книгозбірнях. Можемо дійти висновку, що морально-етичні повчання Антонія Радивилівського формувалися під впливом античної спадщини, православної теології, католицької схоластики, ідей Відродження та Реформації, а також літературних джерел Речі Посполитої та Київської Митрополії. Відповідно, його проповідницька спадщина має досить широку джерельну базу, яка містить ряд позицій філософської продукції. Останній факт стверджує дотичність творчості проповідника до філософської культури українського бароко.

Подальший розгляд цієї проблеми є доволі перспективним, адже проаналізувати в межах однієї статті всі джерельні запозичення в спадщині Антонія Радивилівського не є можливим.

Література

1. Біда К. Йоанікії Галатовський на тлі своєї доби. Дзвони. 1977. № 2. Рим: Вид-во Укр. катол. ун-ту. С. 11–16.
2. Голенищев – Кутузов І.Н. Романские литературы. М.: Наука, 1975. 532 с.
3. Довга Л.М. Система цінностей в українській культурі XVII століття: монографія. Київ – Львів: Свічадо, 2012. 344 с.
4. Довга Л. Передмова від упорядника. Інокентій Гізел. Вибрані твори в 3-х томах. Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т. 1. С. 9–41.
5. Кречотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського. К.: Наукова Думка, 1983. 408 с.
6. Марковский М.Н. Антоний Радивилевский, южнорусский проповедник XVII века. К., 1894. 187 с.
7. Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко: монографія. Х.: Майдан, 2013. 360 с.
8. Нарский И.С. Западновропейская философия XVII века. М.: «Высш. школа», 1974. 379 с.
9. Посохова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. 399 с.
10. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст: зб. пр. / голов. ред. В.С. Горський. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 310 с.
11. Сотниченко П.А. Бібліотека Києво-Могилянської академії. Філософські джерела. Від Вишньовського до Сковороди. К.: Наукова думка, 1972. С. 49–50.
12. Співак В.В. Проблема багатства і бідності в проповідницькій спадщині Антонія Радивилівського в контексті української духовної традиції XVII століття: дис. ... канд. філ. наук: 09.00.05. Київ, 2009. 166 с.
13. Стратій Я.М. Філософія у Києво-Могилянській Академії. Історія філософії України / М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин, І.В. Бичко та ін. К.: Либідь, 1994. С. 138–166.
14. Сумцов Н.Ф. Інокентій Гізел. К історії южноруської літератури XVII століття. К., 1884. 45 с.
15. Сумцов Н.Ф. Лазарь Баранович. К історії южноруської літератури XVII століття. К., 1884. 186 с.
16. Чепіга І.П. «Ключ розуміння» Йоанікія Галатовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. Йоанікії Галатовський. Ключ розуміння / підгот. Чепіга І.П. К.: Наукова думка, 1985. С. 5–51.
17. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича. К.: Український центр духовної культури, 2001. 231 с.
18. Шмонин Д.В. Вторая схоластика (XVI – начало XVII в.): культурный контекст, метафизические основа-

ния, место в истории мысли: дис... доктора фил. наук. Спб, 2003. 430 с.

19. Яковенко Н.М. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галатовського. Київ: Лаурус; Критика, 2017. 704 с.

20. Melnyk Marek. Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyly. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu. Warminsko-Mazurskiego, 2005. 392 s.

Анотація

Співак В. В. Джерельна база творчості Антонія Радивилівського – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню джерельної бази проповідницької спадщини Антонія Радивилівського. Проаналізовано місце творчості Антонія Радивилівського в духовній культурі українського бароко. За посиланнями та виявленими запозиченнями реконструйовано перелік джерельної бази, на яку спирався проповідник при написанні своїх текстів. Робиться висновок про те, що морально-етичні та богословські повчання Антонія Радивилівського формувалися під впливом античної (грецької та римської) спадщини, православної теології, католицької схоластики, здобутків Відродження та Реформації, а також літературних джерел Речі Посполитої та Київської Митрополії. Відповідно, проповідницька спадщина Антонія Радивилівського має досить широку джерельну базу, яка містить ряд позицій філософської продукції. Останній факт говорить про зв'язок творчості проповідника з філософською культурою європейського та українського бароко.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, бароко, джерела, проповідь.

Аннотация

Спивак В. В. Источниковая база творчества Антония Радивилевского – Статья.

Статья посвящена исследованию источниковой базы проповеднического наследия Антония Радивилевского. Проанализировано место творчества Антония Радивилевского в духовной культуре украинского барокко. По ссылкам и выявленным заимствованиям реконструирован перечень источниковой базы, на которую опирался проповедник при написании своих текстов. Делается вывод о том, что морально-этические и богословские наставления Антония Радивилевского формировались под влиянием античного (греческого и римского) наследия, православной теологии, католической схоластики, достижений Возрождения и Реформации, а также литературных источников Речи Посполитой и Киевской Митрополии. Соответственно, проповедническое наследие Антония Радивилевского имеет достаточно широкую базу источников, которая содержит ряд позиций философской продукции. Последний факт говорит о связи творчества проповедника с философской культурой европейского и украинского барокко.

Ключевые слова: история философии, украинская философия, барокко, источники, проповедь.

Summary

Spivak V.V. The source of creativity Antony Radivilovsky. – Article.

The article is devoted to the study of the source of the preaching heritage of Antony Radivilovsky. The place of Antonia Radivilovsky's work in the spiritual culture of the Ukrainian baroque is analyzed. Under references and revealed loans, the list of the source base on which the preacher relied while writing his texts was reconstructed. It is concluded that the ethical and theological teachings of Antony Radivilovsky were formed under the influence of the ancient (Greek and Roman) heritage, Orthodox theology, Catholic scholasticism, the achievements of the Renaissance and the Reformation, as well as the literary sources of Rzeczpospolita and the Kyiv Metropolia. Accordingly, the preaching legacy of Antony Radivilovsky has a fairly wide source base, which contains a number of philosophical products. The last fact speaks of the connection between the creativity of the preacher and the philosophical culture of European and Ukrainian baroque.

Key words: history of philosophy, Ukrainian philosophy, baroque, sources, sermon.